

PETITIONER, ADRESSER OG DEMOKRATI I DANMARK 1835-1899

■ RENÉ KARPANTSCHOF OG FLEMMING MIKKELSEN

I begyndelsen af 1849 indgik to såkaldte 'adresser' til den grundlovgivende rigsforsamling, der netop var i færd med at udforme Danmarks Riges Grundlov. I den ene advarede cirka 14.000 underskrivere kraftigt mod grundlovsudkastets almindelige valgret og en dermed forbundet udsigt til "Bondeherredømme", mens en modadresse til forsvar for samme valgret mobiliserede 58.000 underskrifter. De to er blot eksempler på den lange stribe af tilsvarende adresser, der op gennem 1800-tallet strømmede ind til ikke bare rigsforsamlingen men også til periodens øvrige politiske institutioner som stænderforsamlinger, rigsdagen og kongen i håb om at gøre indtryk på de pågældende. Alle disse adresser er denne artikels tema.

Men hvad er egentlig en adresse? Mange kender udtrykket i betydningen "skriftlig henvendelse fra flere personer [...] fra folkerepræsentationen til statens overhoved",¹ som f.eks. når folketingsmedlemmer sendte en adresse til kongen eller byrådsmedlemmer en adresse til rigsdagen. I en bredere betydning kan adresse også dække over "en af en række personer underskrevet skrivelse der retter en henvendelse til en myndighed, en overordnet."² Dvs. også civile gruppers henvendelser til politiske organer og autoriteter, og det er netop den type, som vores artikel fokuserer på. En anden kilde til terminologisk forvirring er udtrykkene supplik, petition, andragende og underskriftindsamling, der mestendels skyldes historisk skiftende brug af termerne, og som i artiklen, dog med undtagelse af supplik, anvendes med stort set samme betydning som adresse.³ Det substantielt interessante ved alle disse henvendelser er, at vi her direkte hører fra undersåt-

1 *Ordbog over det danske Sprog* (ordnet.dk/ods).

2 Aage Hansen og Sv. Eegeholm-Pedersen (red.): *Holberg-Ordbog. Ordbog over Ludvig Holbergs sprog*. København og Oslo: Det danske Sprog- og Litteraturselskab 1981-88.

3 I samtidige officielle kilder som (Viborg og Roskilde) *Stændertidende 1835-1846, Beretning om Forhandlingerne paa Rigsdagen 1848-49* og *Rigsdagstidende 1850-99* benyttes udtrykkene andragende, petition og adresse i flæng med den tendens, at adresse først i løbet af århundredets sidste halvdel bliver et almindeligt udtryk, hvilket er endnu tydeligere i tidens dagblade. I den historiske litteratur fra 1900-tallet og til i dag omtales de folkelige underskriftindsamlinger altovervejende som adresse, således også i herværende artikel. De tre udtryk benyttes endvidere om foreteelser, der ikke er genstand for vores undersøgelse, nemlig når f.eks. andragende drejer sig om, at en deputeret rejser et spørgsmål i en politisk forsamling, eller når en petition/adresse udelukkende er underskrevet af repræsentanter fra politiske institutioner.

ter og borgere, der har henvendt sig til etablerede autoriteter for at bede om en begunstiggelse, afskaffelse af en uretfærdighed eller stillet krav om civile, sociale og politiske rettigheder, og vi kan endda, som vi så med valgretsadresserne, ofte sætte tal på tilslutningen til de forskellige henvendelser.

Vi står med andre ord over for et enestående kildemateriale til belysning af almindelige menneskers holdninger og deltagelse i offentlige, politiske spørgsmål i det særligt interessante 19. århundrede, hvor demokratiet tog sin tidlige form i Danmark. I denne del af fortiden kan vi jo ikke gennemføre masseinterviews, men med adressematerialet har vi alligevel mulighed for at vide, hvilke sager befolkningen er gået op i, hvilke standpunkter man har indtaget og hvor mange der har støttet. Desværre har kun få historikere søgt at udnytte potentialet i en mere systematisk brug af dette materiale.⁴ Den situation håber vi at ændre på med herværende artikel, hvor vi præsenterer den første egentlige kortlægning af fænomenet i form af en databaseregistrering og analyse af 218 større folkelige adresser i Danmark 1835-99.

Der er tale om en kvantitativ undersøgelse, der som sådan supplerer to andre oplagte tilgange til det 19. århundredes politiske liv. Det ene er *vælgeradfærdsdata*; og historikere, sociologer og politologer har da også med iver kastet sig over arkivernes valg- og stemmelister fra 1800-tallet. Det har givet os indblik i danskernes individuelle politiske præferencer på valgdagen og dermed indirekte også i periodens politiske identiteter.⁵ Men politik drejer sig trods alt om mere end valg og institutionaliseret politik, og i den henseende er en anden mulig tilgang at indsamle information om *kollektive aktioner*, dvs. protestbegivenheder med afsæt i civilsamfundet, hvor folkelige grupper i forening og al offentlighed stiller krav til andre personer, grupper eller institutioner. Det kan konkret være hoverinægtelse, hungeropløb, skatteprotester, voldelige overgreb, strejker, folkemøder, demonstrationsoptog og endelig netop de adresser, som herværende artikel fokuserer på. Adresserne indgår altså i et bredere repertoire af kollektive protestformer, der i nogle tilfælde har udviklet sig til egentlige sociale bevægelser og som sådan har påkaldt sig opmærksomhed for studiet af den politiske kultur i bredere forstand.⁶

4 Det samme gør sig gældende blandt historikere i Norge og Sverige, se Kari Helgesen: "Supplikken på 1700-tallet – et lite brukt kildemateriale", *Heimen* 2, 1982 XIX, s. 93-100; Mats Berglund: *Massans röst. Upplopp och gatubråk i Stockholm 1719-1848*, Stockholm: Stockholms Universitet 2009, s. 44-46.

5 For en oversigt se Jørgen Elklit og Flemming Mikkelsen: "Vælgeradfærd og politiske partier i historisk perspektiv", i Lars Bo Kaspersen og Flemming Mikkelsen (red.): *Historisk sociologi – mødet mellem historien og samfundsvidenskaberne*, Frederiksberg: Forlaget Sociologi 2004, s. 273-309.

6 Jf. blandt mange andre: Jens Toftgaard: *Kampen om København. Magt og demokrati i byens rum 1870-1901*. København: SFAH; Bent Blüdnikow: "Folkelig uro i København 1789-1820", *Fortid og Nutid* 33, 1986: s. 1-54; Lars Bo Jonassen: "Opinionsytringer og pøbelexcesser – politiske gadeaktioner i København 1831-48", *1066. Tidsskrift for Historisk Forskning* 2,

I de følgende afsnit ser vi først på adresseinstitutionen som del af en tradition for undersåtternes klager og bønsskrifter til øvrigheden i enevældens Europa herunder Danmark, ligesom et afsnit behandler adressen som del af hele den udvidelse af det folkelige aktionsrepertoire, der kendetegner tiden frem mod den danske enevældes fald i 1848. Dernæst redegøres for selve adressedatabasen herunder dens afgrænsning, kildegrundlag og repræsentativitet, og herefter kan den egentlige analyse begynde. Det sker i en fremstilling over fire afsnit af den danske demokratisering og øvrige politiske historie 1835-99 med fokus, naturligvis, på hvad befolkningens brug af adresser fortæller os i den sammenhæng.

SUPPLIKKER, PETITIONER OG ADRESSER I EUROPAS HISTORIE

Adressen, eller petitionen, har rødder langt tilbage i historien og i de fleste lande med en hierarkisk samfundsstruktur. Selv i diktaturer som Europas tidligere enevælderegimer havde magthaverne behov for at kende til, hvad der rørte sig i befolkningen, ligesom det at henvende sig til øvrigheden af folket blev anset for en fundamental rettighed, eller som det udtrykkes i en tysk talemåde: "Supplizieren und Wassertrinken sind jedermann erlaubt".⁷

I europæisk historie benævnes petitioner forskelligt som f.eks. gravamina, Suppliken, Beschwerden, doléances, requetes, représentations, petizioni, petitions. Den vigtigste skelnen er, at det, som vi på dansk kalder supplik, er en som regel personlig ansøgning eller mindre gruppers bønsskrift til enevældige myndigheder herunder suverænen selv, der dominerede før det 19. århundrede, mens petitionen omfatter større kollektive henvendelser ofte med et eksplicit politisk sigte i det 19. og 20. århundrede, hvor vi også kender dem som underskriftindsamlinger.

Langt de fleste af tidligere tiders supplikker var skrevet af eller på vegne af individer. Flertallet af supplikanterne var mænd, men også en del kvinder bad myndighederne om hjælp i situationer med mangel på fødevarer, ansøgte om pension, almisser, erhvervsprivilegier, strafnedsættelse, skattefritagelse, fritagelse for hoveri, ægteskabsforhold, indgreb i familiestridigheder etc. Myndighederne imødekam eller forkastede anfordringerne, og sendte embedsmænd ud i landet for at lytte til befolkningen og forlige modstående interesser. Gruppesupplikker kunne dreje sig om borgere, der anklagede lokale autoriteter for korrupsion og misligholdelse af embede, eller landsbyboere og medlemmer af lav, der appellerede til

1997: s. 3-13; Flemming Mikkelsen: "Contention and Social Movements in an International and Transnational Perspective: Denmark, 1914-1995", *Journal of Historical Sociology* 12 (2), 1999, s. 128-157; René Karpantschof: *Gaden og parlamentet. Kollektive aktioner, demokrati og den moderne politiks tilblivelse i Danmark 1835-1901*, 2. udg. København: SAXO Publish (udkommer 2014 [2007]).

7 Cf. Otto Ulbricht: "Supplikationen als Ego-Dokument. Bittschriften von Leibeigenen aus der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts als Beispiel", i Winfried Schulze (Hersg.): *Ego-Dokumente: Annäherung an den Menschen in der Geschichte*, Berlin 1996, s. 152.

embedsmænd om at gribe ind i lokale konflikter. Grupper kunne også anmode om lempeligere adgang til udnyttelse af naturressourcer, retten til at udføre visse økonomiske aktiviteter, eller de klagede over indkvarteringen af soldater, ekspanderende bureaukrati etc. Grundlæggende var det tabet af hævdvundne rettigheder, der fik forskellige grupper til at gøre brug af supplikken som klagemåde.⁸

De enevældige regimer i Europa rummede således kanaler for en vis dialog med undersåtterne i håbet om at justere og smidiggøre samfundet og ikke mindst manøvrere uden om større udbrud af folkelig utilfredshed. Men som historiens nok mest studerede klageskrifter, *cahiers de doléances* til stænderforsamlingen i Frankrig 1789, viste, så var de åbenlyse klager et tveægget sværd, der risikerede at sætte gang i egentlige samfundsomstyrtende bevægelser.⁹ På europæisk plan var det dog sjældent, at civile grupper direkte udfordrede den herskende samfundsorden med krav om radikale reformer og politiske rettigheder; her skal vi frem til det 19. århundrede, hvor den mere moderne form for supplik, petitionen og adressen, greb om sig.¹⁰

FRA SUPPLIKKER TIL ADRESSER I DANMARK

Herhjemme var supplikken som institution ligeså veludviklet som i det øvrige Europa. En af de få systematiske studier af de danske forhold skyldes Michael Bregnsbo, der i *Folk skriver til kongen* (1997) giver en oversigt over benyttelsen af supplikker i det dansk-norske monarki 1699-1799.¹¹ Bregnsbos undersøgelse viser en moderat stigning fra ca. 1.500 indsendte supplikker per år i begyndelsen af 1700-tallet til omkring 4.000 i 1775. Herefter indtraf en tredobling i den samlede mængde af supplikker, der i 1799 når op på 11.298. Befolkningstilvæksten kan forklare noget af udviklingen men langt fra alt.¹² Bregnsbo mener derimod, at den væsentligste årsag ligger i, at statsmagten i slutningen af det 18. århundrede udstrakte sit virkefelt til stadig nye områder af samfundslivet: "Kontakten

8 Andreas Würgler: "Voices From Among the 'Silent Masses': Humble Petitions and Social Conflicts in Early Modern Central Europe", *International Review of Social History* 46, 2001, Supplement, s. 11-34, 12; Lex Heerma van Voss: "Introduction", *International Review of Social History* 46, 2001, Supplement, s. 1-10.

9 Gilbert Shapiro and John Markoff: *Revolutionary Demands: A Content Analysis of the Cahiers de Doléances of 1789*, Stanford: Stanford University Press 1998.

10 Colin Leys: "Petitioning in the Nineteenth and Twentieth Centuries", *Political Studies* III (1) 1955, s. 45-64.

11 Michael Bregnsbo: *Folk skriver til kongen. Supplikkerne og deres funktion i den dansk-norske enevælde i 1700-tallet. En kildestudie i Danske Kancellis supplikprotokoller*, Selskabet for Udgivelse af Kilder til Dansk Historie 1997; jf. endvidere Birgit Løgstrup: "Fra supplik til ombudsmandsklage. Om borgernes forsøg på at råbe myndighederne op", i Karl Peder Pedersen, Grethe Ilsø og Ditlev Tamm (red.): *På givne foranledning. En antologi om dansk forvaltningskultur*, København: Jurist- og Økonomforbundets Forlag 1994, s. 169-80.

12 For kongeriget Danmark viser folketællingerne en befolkningstvækst fra 797.584 i 1769 til 929.001 i 1801, dvs. en tilvækst på 16 pct., langt fra den omtalte tredobling af supplikker i nogenlunde samme periode.

mellem centralmagt og lokalsamfund, mellem styre og befolkning voksede og intensiveredes".¹³ Påvirkningen gik imidlertid også den anden vej sådan forstået, at befolkningen stillede stadig større krav til staten. Bregnsbo taler i den forbindelse om, at undersåtterne havde fået langt større tillid til staten, og ligefrem betragtede den som et "serviceorgan".

Det er ikke opgaven her, at redegøre for karakteren og indholdet i de mange supplikker, der på mange måder fulgte det generelle europæiske mønster som beskrevet i forrige afsnit. Derimod skal fremhæves, at 34 pct. af alle supplikker i 1795 blev indsendt af embedsmænd, mens borgere stod for 11 pct., almuen for 8 efterfulgt af bønder med 7, hustruer/enker med 4, godsejere 2, øvrige 12 og 23 pct. uoplyste.¹⁴ Embedsmænd var klart i overtal, og trods antallet af uoplyste kan vi med nogenlunde sikkerhed slutte, at det ikke var et repræsentativt udsnit af den danske befolkning, som henvendte sig til kongen; snarere var supplikanterne ofte personer med politiske, økonomiske og ikke mindst kulturelle ressourcer som læse- og skrivefærdighed. At supplikker skulle være skrevet på stemplet, dvs. afgiftsbelagt papir, har kun forstærket denne tendens. Desuden skal det fremhæves, at forslag, som var i uoverensstemmelse med gældende love og forordninger, eller som kunne tænkes at stride mod kongens interesser, ganske enkelt var forbudt. Endelig kunne undersåtterne som regel kun henvende sig som enkeltpersoner, hvorfor der "overvejende, men ikke udelukkende, var tale om en *individuel proces*".¹⁵

Underkastede man sig systemets betingelser, udgjorde disse bønsskrifter til kongen en farbar vej til privat interessevaretagelse;¹⁶ på den anden side repræsenterede enevældens magtfordeling og begrænsningerne i fremførelsen af supplikker en alvorlig hæmsko for egentlig indflydelse. Der var med andre ord ikke tale om en fuldt ud demokratisk procedure, hvor grupper i befolkningen frit kunne stille krav om politiske, sociale eller civile rettigheder.

Med indførelsen af provinsialstænder, også kaldet rådgivende stænderforsamlinger, i 1835 ændrede situationen sig dramatisk. Meningen med disse forsamlinger var, at kongen her kunne fremlægge udkast til nye love "for at Stænderne kunne tage Lovforslaget under Overveielse og derover afgive allerunderdanigst Betænkning", som det hed i Fredrik 6's anordning af 1831 (§ 4), hvor de stænderdeputerede den anden vej rundt også tillodes at "gjøre Os [kongen] Forestilling og Forslag" (§ 5).¹⁷

13 Bregnsbo: *Folk skriver*, s. 89.

14 Bregnsbo: *Folk skriver*, s. 96.

15 Bregnsbo: *Folk skriver*, s. 37.

16 Vagn Wåhlin: "Opposition og statsmagt", i Flemming Mikkelsen (red.): *Protest og oprør. Kollektive aktioner i Danmark 1700-1985*, Århus: Modtryk 1986, s. 107-08.

17 Cf. Jens Himmelstrup og Jens Møller: *Danske Forfatningslove 1665-1953*, København: J.H. Schultz Forlag 1958, s. 34.

Men med den endelige stænderforordning af 1834 kunne selv "Valgdistrictets Beboere forlange, at han [den deputerede] skal forelægge de Ansøgninger og Besværinger, som de maatte ønske at bringe for Stændernes Forsamling" (§ 68).¹⁸ Med andre ord: Helt almindelige menneskers ret til at komme til orde var nu indskrevet i en dansk forfatningslov, og dét var virkeligt epokegørende. Således blev stænderforsamlingerne en institutionel sluse, der utilsigtet åbnede for en flodbølge af folkelige petitioner med et ofte mindre underdanigt og mere kritisk indhold end enevælden hidtil havde tolereret.¹⁹ Med deres uset mange underskrifter, der hurtigt løb op i tusinder, fik disse petitioner eller adresser, som de lejlighedsvist benævntes fra 1840'erne, her den moderne underskriftindsamlings karakter af kollektiv mobilisering og offentlig politisk tilkendegivelse, som adskiller dem fra de forudgående supplikker, og som i stedet skabte den adressetradition, hvorved folkelige kredse fortsat henvendte sig til rigsforsamlingen 1848-49 og fra 1849 til den nye rigsdag med dets landsting og folketing.

ADRESSER OG DET MORDERNE AKTIONSREPERTOIRE

Det var ikke bare adressen, der vandt frem i 1830'erne. På den tid pågik et generelt og mægtigt politisk-kulturelt skifte i forbindelse med gennembruddet for det, vi kalder det moderne aktionsrepertoire. Med et sådant repertoire menes de former for kollektiv aktion, som er kendte og tilgængelige for en given tids aktører. Modsat det traditionelle aktionsrepertoires som regel situationsbestemte, løst organiserede, lokalt orienterede og voldelige reaktioner, så kendetegnes det moderne repertoire af en vifte af nye aktionsformer med overvejende fredelige og velordnede protester, formel organisering og kompetence til langsigtet planlægning og kampagnevirksomhed samt mere kontinuerlig dialog mellem folkelige grupperinger og statslige magthavere på et nationalt niveau.²⁰

På europæisk plan foregik overgangen fra et traditionelt til et moderne aktionsrepertoire fra det 18. århundredes sidste del til et stykke ind i næste århundrede, og da denne overgang faktisk markerer befolkningernes indtog, for første gang nogensinde i historien, som fast medspiller på den politiske scene, kan vi godt tale om en epokal forvandling af det politiske liv i vores del af verden. En ud-

18 Cf. Himmelstrup og Møller: *Danske Forfatningslove*, s. 48.

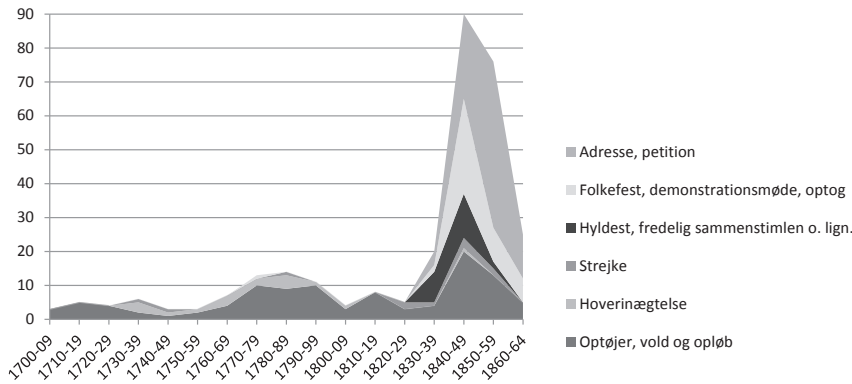
19 Den underdanige tone fra suppliktraditionen bibeholdtes dog i flere senere adresser, som det blandt andet fremgår af Christian 8.'s besøg på Lolland og Falster i 1843, hvor husmænd mødte frem med "bønsskrifter" om lettelse i deres kår, jf. Claus Bjørn: *Bonde, herremand, konge. Bonden i 1700-tallets Danmark*, København: Gyldendal 1981, s. 62.

20 Begrebet aktionsrepertoire stammer fra en særlig tradition for historisk-sociologiske studier med databaseregistrering og analyse af kollektive aktioner som empirisk fundament, jf. blandt andet Charles Tilly and Sidney Tarrow: *Contentious Politics*, London: Paradigm Publishers 2007; Charles Tilly: *Contentious Performances*, Cambridge: Cambridge University Press 2008.

løber af den forvandling er det moderne demokrati, så lad os af disse gode grunde se nærmere på en empirisk dokumentation af, hvordan det hele forløb i Danmark.

Figur 1. Kollektive aktionsformer 1700-1864 (antal aktioner per årti)

Kilde: Protestdatabase DK 1700-1864, jf. Karpantschof og Mikkelsen: "Folkelige pro-

testbølger.”

Figur 1 viser resultatet af en af undertegnede *protest event* undersøgelser, nemlig en kortlægning af kollektive aktioner i (kongeriget) Danmark 1700-1864.²¹ Figuren indfanger naturligvis ikke alt, der er hændt, men vi tør godt sige, at den gengiver repræsentative mønstre og tendenser; og allerede efter et hurtigt blik kan vi konstatere, at selvom danskerne var lidt langsommere end f.eks. franskmændene og englænderne,²² så ligner udviklingen herhjemme det overordnede mønster i Europa. Panorerer vi henover figuren, så møder vi først et 1700-tal med begrænsede folkelige protester domineret af diverse former for vold og optøjer med indslag af lokalt hoveri- og arbejdsnægtelse, helt som forventet af det traditionelle aktionsrepertoire. Men fra 1830'erne ændrer repertoireet fuldkommen karakter, da en hel vifte af nye aktionsformer folder sig ud. Dertil hører *hyldest og anden fredelig sammenstimlen*, hvor man forsamledes i det offentlige rum for på ikke-voldelig vis at tilkendegive sin støtte eller mishag ved politiske tiltag og fremtrædende personer med politisk symbolværdi. Dernæst kommer mere velordnede *optog, demonstrationsmøder og politiske folkefester*, som regel arrangeret

21 Databasen bag figur 1 bygger på en gennemgang af et stort antal yngre og ældre, publicerede som ikke-publicerede, historiske fremstillinger, casestudier, biografier, erindringer etc. For en nærmere redegørelse se René Karpantschof og Flemming Mikkelsen: "Folkelige protestbølger og demokrati i Danmark 1700-2000", *Historisk Tidsskrift* 2, 2013 (udkommer marts 2014).

22 Charles Tilly: *The Contentious French. Four Centuries of Popular Struggle*, Cambridge: Harvard University Press 1986; Charles Tilly: *Popular Contention in Great Britain 1758-1834*, Cambridge: Harvard University Press 1995.

af navngivne foreninger, foruden *petitioner og adresser* som en måde at fremføre krav og ønsker over for magthaverne og indflydelsesrige institutioner.

Adressen hører altså til det nye repertoire, der fra begyndelsen af 1830'erne var del af en dengang uset folkelig mobilisering og politisering af samfundslivet. Den generelle baggrund har den historiske litteratur længe beskrevet som blandt andet (a) samtidige rebelske begivenheder og idémæssige strømninger rundt om i Europa, (b) hele det socioøkonomiske opbrud, der fra 1700-tallets reformtid forvandlede Danmark fra et senfeudalt standssamfund til et markedskapitalistisk klassesamfund og (c) den ændring af statsmagten, hvor først stænderforsamlingerne og siden rigsdagen åbnede nye muligheder for kollektiv interessevaretagelse og dermed også, som figur 1 afspejler, for nye aktionsformer.²³ Det betød ikke, at alle de 'traditionelle' aktionsformer forsvandt. F.eks. dokumenterer nævnte figur, hvordan voldelige protester fortsat forekom efter 1849-grundloven (og for den sags skyld stadig gør det i dag). Men det betød, at aktionsrepertoiret blev udvidet med anderledes og mere fredelige protestformer, der trods mange undtagelser siden kom til at kendetegne det 20. århundredes demokratiske liv.

Tilbage i 1800-tallets første del dækkede de dengang nye protestformer over en mobilisering og formering af nye aktører og kollektive identiteter med borger-skabets (national)liberale og bondebevægelsen som de toneangivende.²⁴ Tilsammen lagde disse aktører et enormt pres på den enevældige kongemagt, hvis fald i 1848 banede vejen for det konstitutionelle monarki og den første junigrundlov af 1849. Det er efterhånden en udbredt opfattelse blandt historikere og demokrati-forskere, at Danmark dermed endnu ikke fortjente betegnelsen demokrati, og at demokrati i nutidig forstand i øvrigt slet ikke var grundlovsfædrenes ærinde.²⁵ Den danske styreform kan reelt først kaldes demokratisk med systemskiftet og parlamentarismens sejr i 1901 og den anden junigrundlovs udvidelse af valgretten til hele den voksne befolkning, herunder også kvinder og tjenestefolk, i 1915. I mellemtiden var der forløbet mere end et halvt århundrede med politiske kampe,

23 Jf. Vagn Skovgaard-Petersen: *Tiden 1814-1864*. Danmarks Historie bd. 5, København: Gyldendal 1985; Lorenz Rerup: *Tiden 1864-1914*, Danmarks Historie bd. 6, København: Gyldendal 1989; Claus Bjørn: *Fra reaktion til grundlov 1800-1850*. Danmarkshistorie bd. 10, København: Gyldendal og Politiken 1990 og Christian Hvidt: *Det folkelige gennembrud og dets mænd 1850-1900*, Danmarkshistorie bd. 11, København: Gyldendal og Politiken 1990, der alle er værker, som denne artikel trækker på i stort omfang.

24 Mere om hele denne aktørdannelsesproces i Karpantschov: *Gaden og parlamentet*; Karpantschov og Mikkelsen: *Folkelige protestbølger*.

25 En pointe der på forskellig vis men med stadig større tyngde i de senere år blandt andet fremføres hos Jeppe Nevers: *Fra slagord til skældsord*, Odense: Syddansk Universitetsforlag 2011; Bertel Nygaard: "Demokratibegrebets gennembrud i Danmark i 1848", *Historisk Tidsskrift* 111 (1), 2011, s. 37-72; Bertel Nygaard: "Anti-Politics. Modern politics and its critics in Denmark 1830-48", *Scandinavian Journal of History* 36 (4), 2011, s. 419-442; Palle Svansson: "Var vore forfatningsfædre demokrater?", *temp - tidsskrift for historie* 5, 2012, s. 5-27 og Tim Knudsen: *Fra enevælde til folkestyre*, *Dansk demokratihistorie indtil 1973*. København: Akademisk Forlag 2006.

hvor diverse aktører mobiliserede, stredes og konkurrerede om at forme det politiske system efter hver deres interesser og idealer.

Adressen som politisk manifestation spillede tydeligvist en rolle i hele perioden frem mod og under selve regimeændringen 1848-49, jf. f.eks. de to valgretsadresser fra artiklens indledning, og som den følgende gennemgang viser, så indtager adressen også sin rolle i resten af århundredet med dets mange forfatningsmæssige og almindelige politiske stridigheder. Men før vi kommer dertil, skal vi redegøre for, hvordan vi egentlig har indsamlet og registreret informationerne om de mange adresser.

ADRESSEDATABASEN 1835-1899:

METODIK, KILDEGRUNDLAG OG REPRÆSENTATIVITET

Artiklens empiriske hovedgrundlag er den *Adresse-Database-DK 1835-1899*, der er resultatet af vores undersøgelse. Database indeholder 218 større adresser fra borgere, som har henvendt sig til politiske institutioner, hvilket i langt de fleste tilfælde vil sige kongen, stænderforsamlinger og rigsdagen. Der er tale om en kvantitativ undersøgelse, hvis fordel er at kunne tælle, måle og sammenligne, og undersøgelser af denne karakter fordrer rigide afgrænsningskriterier. Således har vi kun medtaget adresser, der opfylder følgende:

- er indsamlet blandt underskrivere i civilsamfundet og derefter sendt til officielle politiske forsamlinger og institutioner
- indeholder minimum 500 underskrifter
- er indgivet i perioden 1835-99
- geografisk udgår fra og henvender sig til aktører indenfor det daværende kongeriget Danmark (Jylland og øerne).

Det første kriterium ekskluderer de ikke få af 1800-tallets adresser, der udveksledes indenfor institutionelle rammer, som når fraktioner af folketinget, landstinget og byråd henvendte sig til hinanden eller til kongen. Vores formål er jo at kortlægge civile gruppers brug af adressen som meningstilkendegivelse, men også det har krævet yderligere begrænsninger.

Det andet kriterium om mindst 500 underskrifter (der rent teknisk overflødiggør det første) diskvalificerer periodens talrige individuelle andragender om diverse personlige forhold samt en række mindre adresser, der qua de relativ få underskrifter ikke som sådan er talerør for større grupper, men som det naturligvis ville have været optimalt at have haft med. 500+ kriteriet er en ren forskningsøkonomisk grænse, som vi forsvarer med, at database trods alt formentlig indfanger så godt som enhver af periodens blot nogenlunde toneangivende adresser.

Det har ikke været ligetil at afgøre, præcist hvor mange underskrifter en given adresse samlede. De fleste større adresser indkom (til stænderforsamlingerne,

rigsdagen m.m.) som separate, lokale adresser fra forskellige egne med (nogenlunde) enslydende krav, hvorfor de, ligesom i den historiske litteratur, i databasen er kumuleret til én adresse. Ikke sjældent dækker disse større adresser over 10, 20 og 30 eller endnu flere lokale underskriftindsamlinger, og på den måde dækker vores 218 registrerede adresser i realiteten over flere tusinde separatadresser. Kilderne oplyser imidlertid ikke altid nogen eksakt numerisk værdi men omtaler blot, at adressen er underskrevet af "forskellige", "flere", "en del" etc., og så har vi ikke talt disse underskrifter med. I mange tilfælde er selve sagen, som de pågældende adresser handler om, alligevel repræsenteret i vores database, idet der ofte forefindes andre separatadresser om samme spørgsmål med tilsammen mere end de krævede 500 underskrifter.²⁶ Men det skal også siges, at undersøgelsen i nogle tilfælde har ekskluderet sager, alene fordi vi ikke har positiv dokumentation for, at sagen samlede mere end 500 underskrifter, selvom enkelte af dem sandsynligvis gjorde det i virkeligheden. Det er dog vores klare vurdering, at vores trods alt mange registrerede adresser – reelt som sagt flere tusinde – er ganske dækkende ned til en rimelig detaljeringsgrad med hensyn til, hvornår og i hvilket omfang diverse sager fik danskerne til at henvende sig til politikerne.²⁷

Periodegrænsen 1835-99 er ligeledes pragmatisk, men begynder dog ikke tilfældigt i 1835, der efter al vor viden (dvs. den historiske litteratur) at dømme, netop er det år, hvor vi for første gang overhovedet ser adresser med mange un-

26 Et eksempel: Tre af i alt 11 adresser om lige værnepligt, der indgik til stænderforsamlingen i Roskilde i 1844-sessionen, oplyser ikke noget eksakt antal underskrivere, som der derfor reelt har været flere af end de 7.408, vi har registreret. De pågældende tre adresser er imidlertid stadig repræsenteret i undersøgelsen, da de 11 separatadresser om sagen tilsammen klart indsamlede 500+ underskrifter, jf. *Roskilde Stændertidende* 1844.

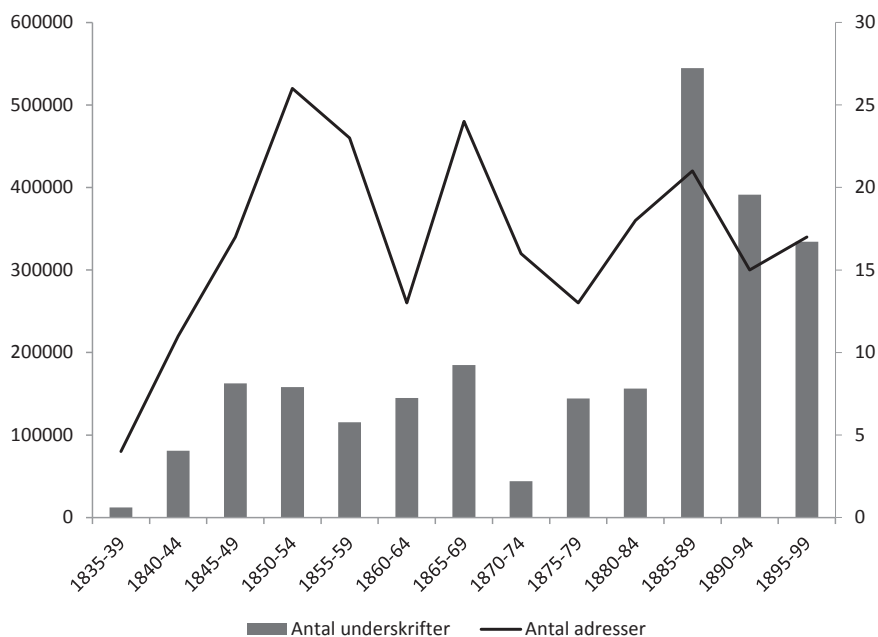
27 En stikprøve til illustration af adressedatabasens repræsentativitet: *Roskilde Stændertidende* for 1844-sessionen omtaler i alt 90 lokale adresser og andragender fra civile grupper og enkeltpersoner. I to tredjedele eller helt præcist 59 af disse adresser oplyses et eksakt antal underskrifter, der tilsammen løber op i 24.220. Heraf drejer kun 791 underskrifter sig om diverse sager, hvoraf ingen i sig selv opfylder 500+ kriteriet, mens de resterende 23.429 er inkluderet i databasen. Med andre ord: Når vi alene bygger en vurdering af undersøgelsens repræsentativitet på de mange underskrifter, vi kan sætte tal på – dvs. som en stikprøve i sig selv – så er resultatet, at hele 96,7 pct. af det kendte antal underskrifter er repræsenteret i vores undersøgelse. Samtidigt er flere af de lokale adresser uden eksakt talangivelse faktisk også repræsenterede, fordi andre lokaladresser om samme sag tilsammen dækker over flere end 500 underskrifter, jf. forrige note. Tilbage bliver dog adresser om i alt 17 sagsforhold, der ikke kom med i undersøgelsen. Det drejer sig om henvendelser fra enkeltpersoner eller meget fåtallige grupper i sager om personlig erstatning, told, diverse løn og arbejdsforhold, uægte fædre, dårevæsnet etc. men også sager om skolevæsnet og brændevinsbrænderi, hvor antallet af lokale adresser om sagen (henholdsvis 10 og 8) sandsynliggør, at der i virkeligheden har været mere end 500 underskrifter, selvom *Stændertidende* kun fortæller, at det drejede sig om "en del" etc. Dertil kommer, at skønt vores adressedatabase indbefatter en del rent lokale sager, så er det muligt at flere sådanne sager gemmer sig i lokalarkiver og kilder om diverse byråd, som vi ikke har gennemgået. Men igen: sådanne muligvis oversete lokalsager vil næppe forskybe det overordnede billede i tabel 1. Se flere test af undersøgelsen i Karpantschof: *Gaden og parlamentet*.

derskrifter og med en helt anden politiseret karakter end de allerede kendte supplikker.

Endelig er det 19. århundredes Danmark en bogstavelig talt foranderlig størrelse, og vi har, som det fjerde, afgrænset os til den juridisk-forfatningsmæssige enhed, der udgjordes af det egentlige kongerige Danmark. Dermed har vi ikke medtaget adresser indenfor, til eller fra den danske konges øvrige 'riger og lande' som kolonierne og hertugdømmerne, hvilket i perioden altså også udelukker Sønderjylland. Det sidste er ellers ikke uinteressant,²⁸ og vi kan kun håbe, at vi, eller andre med tid og kræfter, i fremtiden vil udvide den systematiske adresseundersøgelse til også at dække periodens begivenheder syd for Kongeåen. Men igen: vores indtryk, for mere præcist bliver det ikke for nuværende, er, at periodens store konfliktemner i Slesvig (og Holsten) såsom sprogstriden, forfatningsforhold og det nationale spørgsmål på sin vis alligevel er repræsenteret af adresser om samme emner indenfor selve kongeriget og dermed også i vores *Adresse-Database-DK 1835-1899*.

Hvad angår kildegrundlaget, så er hovedparten, nemlig 168, af de registrerede adresser identificeret ved hjælp af systematiske optegnelser i *Stændertidende*, om sessionerne i de to kongerigske stænderforsamlinger i Viborg og Roskilde 1835-46; *Københavns Borgerrepræsentations Forhandlinger*, 1840-99; *Beretning Om Forhandlingerne paa Rigsdagen*, 1849, om den grundlovgivende rigsforsamling 1848-49; og *Rigsdagstidende. Forhandlinger paa Folketinget*, 1850-1900, mens de resterende 50 adresser er fundet i enkelte samtidige aviser men mest i historiske værker, årbøger og tidsskrifter som N. Neergaard: *Under Junigrundloven*, I-II, 1892-1916, H. Jensen: *De danske Stænderforsamlingers Historie 1830-1848*, I-II, 1931-1934, og *KVINFOs elektroniske tidsskriftsdatabase*, 1885-1900, for at nævne nogle. Det gør ikke kildegrundlaget udtømmende, men på det grundlag har det været muligt at registrere data om tidspunktet for adressen, kravindhold, antal underskrifter m.m.; og samlet set tvivler vi ikke på, at undersøgelsen giver et ganske pålideligt og repræsentativt billede af periodens underskriftindsamlinger specielt med hensyn til det, som vores analyse i det følgende primært fokuserer på: udviklingen over tid i deltagelsens omfang og kravenes indhold.

28 Jf. Hans Schultz Hansen: "Den danske bevægelse i Sønderjylland ca. 1838-50", *Historie ny række* 18 (3), 1990, s. 353-95, hvor en række petitioner er grundlag for en interessant analyse af den danske bevægelses sociale og geografiske udbredelse frem mod 1850.

Figur 2. Antal adresser og antal underskrifter 1835-1899 (per femår)

Kilde: Adresse-Database-DK 1835-1899.

ADRESSER OG DET POLITISKE LIV 1835-1899 – EN OVERSIGT

Figur 2 viser, hvordan adressen fra 1835 stødte udbredelse med mange tusinde underskrifter frem mod 1840'ernes sidste halvdel. Her tog folkelige kredse alvor adressen til sig, og underskriverne på de største af adresserne skal nu tælles i titusinder. Efter det forblev antallet af underskrifter på nogenlunde samme niveau indtil 1880'ernes sidste halvdel, hvorefter underskriftantallet med ét mangedobledes til usete højder og tilslutningen til flere adresser nåede over 100.000. Mens den generelle tendens til flere underskrifter i nogen men faktisk meget begrænset grad lader sig forklare med den samtidige og i sagens natur temmelig jævne befolkningstilvækst, så kan de nævnte markante spring i adressebrugen på ingen måde forklare med denne tilvækst.²⁹ Her må vi vende os mod to andre aspekter: dels politisk-institutionelle forandringer og dels samtidige kriser i det politiske system, som igen udsprang af folkelige krav om politiske reformer og rettigheder.

At adressen overhovedet vandt frem fra 1835 skyldes, som påpeget, de stænderforsamlinger, der indledte deres virke samme år, og som frem til 1848 blev det institutionelle omdrejningspunkt for den voksende strøm af underskrifter;

²⁹ Jf. folketællingerne, så steg befolkningstallet jævnt fra 1.289.075 i 1840 til 2.172.380 i 1890, hvilket giver en tilvækst på 69 pct., mens antallet af underskrifter i 1890'erne som helhed (jf. tallene i tabel 1) voksede med hele 182 pct. sammenlignet med 1840'erne.

der dog også i stort omfang henvendte sig til den endnu suveræne monark. Med regimeændringen 1848-49 fulgte en overgang med den grundlovgivende rigsforsamling, hvortil det også strømmede ind med adresser, hvorefter den nye rigsdag med dets folketing og landsting blev hovedmodtager af danskernes adressehenvendelser sammen med den nu konstitutionelle men stadig ganske indflydelsesrige konge.

De institutionelle forandringer forklarer imidlertid ikke i sig selv de to spring, der jf. figur 2 fandt sted i henholdsvis 1840'erne og 1880'erne. Men det gør århundredets nok to største politiske kriser og dertil knyttede folkelige mobiliseringer. Først 1840'ernes bevægelser mod enevælden og siden den landsomfattende protest og uro, der skyldtes forfatningskampens eskalation i 1885 og som effekt altså havde adresser af helt uset format.³⁰

1800-tallets generelt mange adresser rejste allerede i stændertiden problemet om, hvordan de deputerede skulle forholde sig "for ikke at spille Tiden med Oplæsning af saadanne Andragender, som, enten paa Grund af Indhold eller med Hensyn til Form, (fordi de nemlig ikke gik ud paa noget bestemt Forslag), viste sig som ikke skikkede til at tages under videre Behandling."³¹ Man nedsatte derfor en "Petitionscomitee" og siden en række specialkomiteer, der vurderede adresser på hver deres sagsområde som "Værnepligtsagen", "Nationalitetens Opretholdelse", "Trykkefrihedssagen" og "lige Rettigheder for privilegeret og uprilegeret Hartkorn." Komiteerne afgav så betænkning med hensyn til adressens videre behandling, som kunne være oplæsning og debat i stænderforsamlingen og optimalt, at de rådgivende deputerede selv sendte en petition med deres "Proposition" om sagen til kongen. Netop påvirkning af den lovgivende konge var ofte det egentlige mål, og i den henseende opstod hurtigt den form for konkurrence om at demonstrere størst folkelig opbakning, der tillige gjorde underskriftindsamlingerne til en kamp om den offentlige mening.

I rigsforsamlingen 1848-49 skærpedes fronterne i opfattelsen af 'folkets' rolle i politik, og det afspejlede sig også i holdningen til de indsendte adresser. Da den liberale H.N. Clausen i november 1848 indbragte den såkaldte slesvigske adresse, udløste det igen debat om adressers oplæsning. Noget sådant mente blandt andre Grundtvig var på sin plads, "naar Tusinder af dette Folks Midte henvende sig til Rigsdagen med de Ord, som ligge dem paa Hjerte," mens en anden deputeret, den tidligere enevældeloyalist A.S. Ørsted, modsatte sig en oplæsning af adressen, der i hans optik blot udtrykte "visse Følelser og Stemninger", som uagtet hvor sympa-

30 Se meget mere om forholdet mellem tidens kriser og folkelige protester i Karpantschov og Mikkelsen: Folkelige protestbølger, og specielt med hensyn til 1885: Karpantschov: *Gaden og parlamentet*.

31 Roskilde Stændertidende 1842, s. 292-293.

tiske ikke burde "faae Indflydelse paa Afgjørelsen af Landets vigtigste Anliggender" og "paa de Beslutninger, som tages af Regjeringen."³²

I det efterfølgende folketing fortsatte denne principielle og for demokratiseringen selvsagt væsentlige diskussion om procedurer for dialogen mellem folk og stat. En diskussion der ikke blev mindre væsentlig af, at folketinget nu selv var lovgiver (om end det delte denne magt med landstinget og kongen), hvorfor også tingets egen rolle var til diskussion. Således en disput i 1872, hvor en gruppe Venstremænd foreslog et egentligt "andragendeudvalg" for at "tilfredsstille dem, der nu bittert beklagede sig over, at folketinget ikke værdigede deres henvendelser opmærksomhed." Heroverfor frygtede tidligere nationalliberale og efterhånden mere konservativt indstillede som Bille og Rimestad, der hverken havde den største tiltro til almuen eller dens mange folketingsrepræsentanter, at et sådant udvalg ville give "kværuanter blod på tanden" og i det hele taget "forrykke det rette forhold mellem statsmyndighederne ved at gøre folketinget til en slags overadministration." Venstremændene fik dog deres andragendeudvalg, der året efter blev permanent. Også hos Venstre var man imidlertid med på "at kunne holde kværuanter tilbage", hvilket det nyoprettede udvalg netop var et middel til, eftersom man her afgav betænkning om, hvilke adresser og andre andragender, man ville indstille til tinget, og dermed fortsatte man stort set procedurerne fra stændertiden.³³

Overordnet må man sige, at folketinget tog adresseinstitutionen yderst alvorlig men også søgte at skærme sig mod at blive overrendt af utilfredse personer. Tingets politikere var klar over, at adresserne viderefødte en vigtig tradition fra tiden før enevældens fald, og at de bragte viden om, hvad der rørte sig i befolkningen. Derfor introducerede man nogle retningslinjer for, hvorledes folketinget skulle modtage og behandle adresserne, så både de folkevalgte og andragerne kunne drage nytte af situationen, hvad der givetvis har bidraget til en smidiggørelse af demokratiet.

Antagelsen af adressen som en vigtig politisk dialogform mellem befolkning og politikere begrundes yderligere, når man ser på hvilke sager adresserne handlede om og hvor mange, der tog stilling med deres underskrift, som dokumenteret i tabel 1. De mange sagsområder, som engagerede talrige almindelige danskere, er nemlig i stort omfang overlappende med dagsordenen i de politiske institutioner fra stænderforsamlingerne over rigsforsamlingen til den senere rigsdag.

Men tabellen viser ikke bare, hvad der fra tid til anden optog befolkningen. Den vidner også om civile kredsers kapacitet til at mobilisere omkring bestemte

32 *Beretning om Forhandlingerne*, s. 217-220, 253-257, hvorfra Grundtvig og Ørsted er citeret s. 255 og 256.

33 Bille, Rimestad og Venstregruppen her indirekte citeret fra Jens Møller: "Tingenes forretningsordner", i *Den danske Rigsdag*, bd. 4, København: J. H. Schultz Forlag 1949, s. 76-81, hvor rigsdagens generelle behandling af adresser beskrives.

	1835-39	1840-44	1845-49	1850-54	1855-59	1860-64	1865-69	1870-74	1875-79	1880-84	1885-89	1890-94	1895-99
Landboreformer	10.000	31.139	14.151	40.100	43.997	1.572	3.647	1.000	3.115		7.210	4.207	
Styreform og forfatningsforhold	6.227	10.396	4.828	5.878			60.000		70.000	1.971			
Valgret og frihedsrettigheder	572		72.000								3.578		
Slesvig		27.500	38.535	34.511	8.074	128.111	903						
Forsvarsvæsen og værnepligt		7.918	8.387			4.218	8.590	6.601	36.480	119.383			
Socialpolitik		4.042	5.000	611	3.360					5.548	53.000	25.434	
Offentlig administration			16.861	10.978	23.156	3.595	1.874			821		733	984
Næringsfrihed		1.542	4.562	1.920	17.436								
Kirke og tro			643	25.263			84.943			500			4.256
Skolevæsen			644	2.393	9.848		555						
Regering og partipolitik				27.500		756		3.586		600			
Beskatning og afgifter				5.413	3.117		6.355	10.077	1.219	9.876	70.000	884	8.479
Jernbane					2.034	1.567	10.291	6.060	6.577	6.390	20.782	2.455	1.628
Offentligt ansatte					1.093						1.329	1.000	2.572
Arbejdersag og arbejderbevægelse								13.314	7.289		9.638		
Fredssagen									11.744		5.378	241.762	286.296
Kvindesagen									3.350		286.776		
Fiskeri									1.737	4.765	3.512		3.013
Alternativ behandling									1.765				
Dyresagen											81.735		
Afholdssagen												102.000	
Andet erhverv			1.945		635			1.943	1.003	4.661		9.754	24.967
Øvrige				3.487	2.714	5.122	7.585	1.386		1.793	1.550	3.193	1.971
Underskrifter ialt	12.299	82.537	176.556	158.054	115.464	144.941	184.743	43.967	144.279	156.308	544.488	391.422	334.166

Tabel 1: Adresser 1835-1899 (sagsområder og antal underskrifter)

Kilde: Adresse-Database-DK 1835-1899.

interesser. Store befolkningsgrupper kunne føle sig nok så dårligt behandlet og udsat for overgreb og udbytning, men havde de ikke opbygget en tilstrækkelig organisatorisk infrastruktur og kommunikationsevne, ville det ikke være muligt at formulere en adresse og indsamle de nogle gange titusinder af underskrifter. Endelig skal man være opmærksom på, at adressen konkurrerede med andre kollektive (og for den sags skyld individuelle) protestformer, eller med den indflydelse som grupper og individer kunne opnå inden for rammerne af det institutionelle politiske system.

Betragter vi tabel 1 i sin helhed, så har vi her i koncentreret form historien om Danmarks politiske, sociale og økonomiske modernisering op gennem det 19. århundrede. Tabellen afspejler således, hvordan landboreformer, styreform og politiske frihedsrettigheder var de store temaer fra 1830'erne og frem til regimeændringen 1848-49, ligesom værnepligt og ikke mindst det nationale spørgsmål omkring Slesvig optog sindene. Efter 1849 bredte adressetraditionen sig til flere samfundsområder. Landboreformer og Slesvig var stadig af stor betydning frem til 1864, men også den offentlige administration, næringsfrihed, socialpolitik, skolevæsen, trosspørgsmål og jernbaneanlæg kom for alvor på dagsordenen. I 1870'erne og første halvdel af 1880'erne var det forfatningskampen, forsvarssagen og med socialisternes tilsykekomst også arbejdersagen, der bemægtigede sig den politiske scene, alt imens kontroverser omkring beskatning og afgifter blev almindelige. Det næste spring i udviklingen indtraf umiddelbart efter 1885, hvor tidens nye store sociale strømninger såsom kvindebevægelsen, fredsbevægelsen og afholdsbevægelsen på samme tid virkelig begyndte at gøre sig gældende i det politiske liv.

En generel tendens, man skal lægge mærke til i tabellen, er, at når først folkelige grupper havde lært at blande sig på et givent sagsområde med deres adresser, så fortsatte de folkelige tilkendegivelser ofte med at gøre sig gældende på området – med mindre sagen var blevet uaktuel, som det f.eks. skete med næringsfriheden, da en endelig lov var på plads i 1857.

Et sidste generelt aspekt, som vi vil gøre opmærksom på, er, at der kan spores en negativ sammenhæng mellem det gennemsnitlige antal underskrifter og antal adresser indenfor hvert sagsområde, sådan som man kan ane i tabel 2. De virkeligt store adresser var der få af, men de samlede til gengæld flere gange omkring 100.000 og i ekstreme tilfælde over 200.000 underskrifter, hvilket selv i dag ville være imponerende. De var blevet indsamlet via et større organisatorisk apparat, som var i stand til at nå ud til brede lag i befolkningen og appellere til folk på tværs af sociale og geografiske skel. Baggrunden er den generelle udvikling, der fremmedes af 1849-grundlovens forenings- og ytringsfrihed, med fremvækst af foreninger og organisationer, partisystemets udbygning og dagspressens udbredelse, som tilsammen gjorde sit til, at adresseinstitutionen omfattede stadig flere mennesker. Flere af disse aspekter kommer vi ind på i de næste afsnit, hvor vi

Sagsområde	Gennemsnitlige antal underskrifter	Antal adresser
Afholdssagen	102.000	1
Alternativ behandling	1.765	1
Dyresagen	40.868	2
Valgret og frihedsrettigheder	19.038	4
Fredssagen	136.295	4
Offentligt ansatte	1.199	5
Arbejdersag og arbejderbevægelse	6.048	5
Kvindesagen	58.025	5
Næringsfrihed	4.244	6
Socialpolitik	13.142	6
Kirke og tro	15.907	7
Regering og partipolitik	4.635	7
Skolevæsen	2.212	8
Fiskeri	1.628	8
Styreform og forfatningsforhold	15.480	10
Andet erhverv	4.083	11
Slesvig	19.803	12
Beskatning og afgifter	7.695	15
Offentlig administration	3.688	16
Forsvarsvæsen og værnepligt	10.083	19
Jernbane	2.889	20
Landboreformer	5.931	27
Øvrige	1.516	19
Alle sagsområder	11.419	218

Tabel 2: Adresser 1835-1899 – sagsområder og gennemsnitlige antal underskrifter

Kilde: Adresse-Database-DK 1835-1899.

Note: Korrelationen mellem de to dataserier er $-0,405$ (Pearsons r), dvs. en svag men tydelig nok negativ sammenhæng.

mere udførligt beskriver et udvalg af de mange adresser, der gemmer sig i tabel 1, set i deres historiske kontekst.

ADRESSER, FOLKEMOBILISERING OG ENEVÆLDENS FALD 1835-1849

I februar 1835 blev årets sidenhen nok mest berømte adresse, trykkefrihedsadressen, underskrevet af 572 københavnske akademikere, afleveret på Amalienborg. Samme år tog de tre liberale politikere Lehmann, Clausen og Hage initiativ til en underskriftindsamling, også i København, på en adresse om stænderforsamlingernes offentlighed.³⁴ Men dette initiativ spredte sig også til Odense, Fåborg, Assens, Middelfart, Nyborg, Svendborg, Kerteminde, Rudkøbing og Langeland, Nakskov og Nykøbing Falster, hvor der ligeledes indsamledes underskrif-

³⁴ Søren Juelstorp: "Organiseret politisk aktivitet: Danmark i midten af 1830erne", *Historie. Jyske Samlinger* Ny række, Bind 19:3, 1991, s. 440-466, 462.

ter. Hensigten var, at de deputerede ved stænderforsamlingen i Roskilde skulle rejse sagen overfor kongen, der var modstander af denne offentlighed, da det ville give stænderforsamlingerne et skær af nationalt parlament. Videre i 1835 fremsatte fæstere landet over krav om hoveriet og hele fæstevæsnets afløsning, ligesom situationen i Slesvig resulterede i adskillige adresser.

Dagen efter Christian 8's tronbestigelse den 3. december 1839 afleverede en gruppe unge akademikere en adresse med ønske om en fri forfatning. Deputationen med Orla Lehmann i spidsen fik foretræde for kongen, som svarede, at "Frederik VI havde åbnet folket adgang til at få sine ønsker forelagt kongen og derved gjort et mægtigt skridt fremad. Derved måtte man blive stående".³⁵ Store folkelige kredse mente imidlertid noget andet, og i resten af december indkom talrige adresser fra hele landet, der støttede det nu åbent udtalte ønske om en fri forfatning. Presset mod kongen fortsatte, og i 1840 indsendtes en stribe adresser til stænderne, som anmodede de deputerede om at henstille til kongen, at stænderforsamlingerne skulle have ikke bare rådgivende men reel indflydelse på statsstyrelsen, herunder den vigtige skattebevillingsret.

Efter denne uhørt direkte udfordring af den enevældige styreform stod 1840'ernes første halvdel i bondebevægelsens tegn. Når en af husmandsbevægelsens frontfigurer, Peder Hansen, i begyndelsen af årtiet drog omkring i landet og harcelerede over godsejervældet, lod han på møderne sine tilhører underskrive andragender til stænderne, og der var i disse år i det hele taget tale om en skelsættende "Bevægelse i Bondestanden" med den følge, at "Ogsaa Adressebevægelsen fik nu en hidtil ukendt Energi. Begæringer om almindelig Værnepligt, Fæstes Overgang til Selveje, lige Beskatning af alt Hartkorn, Forbedring af Husmændenes Kaar, etc. strømmede i 1844 ind til begge Stænderforsamlinger, undertegnede af adskillige tusende Bønder."³⁶ Mere end 30.000 underskrifter var der faktisk tale om, så lad os give ordet til en adresse fra denne store bondebevægelses epicenter, nemlig Holbæk Amt, hvor det i 1844 hed:

Ved Souverainitetens eller Enevoldsregieringens Indførelse i Danmark forekommer det os, at det blev Kongens Opgave at indføre statsborgerlig Lighed, saaledes at alle Landets Børn kunne komme under samme Vilkaar med Hensyn til Lighed for Loven og Lighed i Byrder og Rettigheder [...] Paa Grund af Foranførte vove vi saaledes ærbødigt at andrage paa, at Stænderforsamlingen vil indgaa til Hans Majestæt Kongen

35 Søren Juelstorp: "Den store forfatningsdebat 1841-42", *Historie. Jyske Samlinger*, Bind 1995, s. 59-80, 60.

36 N. Neergaard: *Under Junigrundloven I*, København: Nordisk Forlag 1892, s.44. Faktisk viser en sammentælling af adresserne refereret i de to Stændertidende for Viborg og Roskilde 1844, at der dette år indsamledes mindst 31.139 underskrifter (eksklusiv en del adresser uden eksakt talangivelse) om landboreformer samt 7.408 om lige værnepligtssagen, hvilket synes at være forbigået Neergaard's opmærksomhed, idet han (og andre sidenhen) i stedet fremhæver bondeadressen det følgende år med dens "ikke mindre end 9324 Underskrifter."

med en allerunderdanigst Petition, at alt privilegeret Hartkorn i Danmark maa blive lige beskattet med det unprivilegerede, og Forskellen i Byrderne imellem begge saaledes maa vorde hævet.³⁷

Lighedstanken havde øjensynligt godt tag i bønderne, der på det punkt appellerede om støtte fra 'den gode konge', men her blev de skuffet. Først reagerede Christian 8 med sit bondecirkulære af 8. november 1845, der forbød mange af bondebevægelsens møder, og da kongen også afviste en protestadresse med over 9.000 underskrifter mod cirkulæret, svækkede det det ellers så rodfæstede bånd mellem bondestanden og monarken og fremmede til gengæld den alliance mellem bønderne og de liberale, der skulle bringe enevælden til fald.³⁸

Lighed var også på dagsordenen i 1840'ernes store debat om værnepligten, som en række bondeadresser krævede ligeligt fordelt på alle samfundsgrupper og ikke bare på dem selv. Det protesterede til gengæld mange adresser fra de hidtil friholdne købstadsborgere imod, idet man blandt andet argumenterede med, at "Bonden har Gavn af at hans Lemmer bliver smidige og stærke [...] medens Borgersønnen ikke trænger til slig Dressur og imedens han paa den anden Side har uberegnelig Skade af at kastes ind mellem udannede Subjekter."³⁹

Også andre af 1840'ernes adresser illustrerer tendensen til, at grupper, der følte deres hævdvundne privilegier truede af tidens omskiftelser, forsøgte at forsvare status quo eller i det mindste moderere forandringerne, og i det hele taget hvordan flere spørgsmål affødte indbyrdes konkurrerende bevægelser med for- og modadresser. I 1840 vandt kravet om blandt andet skattebevillingsret til stænderforsamlingerne således tilslutning fra mere end 8.000 underskrivere, mens andre hen ved 2.000 underskrivere forsvarede enevælden mod denne indskrænkning af kongens magt.

Igen i 1849 reagerede byernes borgerskab herunder mange embedsmænd samt godsejerkredse på tidens lighedstanker, da omkring 14.000 underskrev en adresse *mod* udsigten til almindelig valgret, der netop forhandlede på den grundlovsgivende rigsforsamling. Argumenterne var blandt andet "det lavere aandelige Standpunkt, paa hvilket Flertallet af Vælgerne i Landkommunerne staa", at "Arbejderklassens Indflydelse paa Valgene vilde faa en for Samfundsforholdene skadelig Overvægt", og hvordan det i det hele taget risikerede at "undergrave Monarkiets Grundvold og bringe Staten i en mellem Anarki og Despoti svævende Tilstand", som forskellige kredse udtrykte det. Disse synspunkter fremprovokerede

³⁷ Roskilde Stændertidende 1844, s. 1221-1225.

³⁸ Jf. blandt meget andet Hans Jensen: "Bondecirkulæret af 8. November 1845", *Historisk Tidsskrift*, bd. 9, række 2, 1921, s. 171-232; Fridlev Skrubbeltang: *Den danske husmand*, København: Det danske Forlag 1954, s. 111 ff.; Bjørn: *Bonde, Herremand*, s. 59 ff.

³⁹ Cf. Neergaard: *Under Junigrundloven*, s. 392-393; jf. også Hans Jensen: *De danske Stænderforsamlings Historie 1830-1848*, bd. 2, København 1934, s. 598.

rede straks en større modbevægelse, hvor næsten 58.000 fortrinsvis fra landdistrikterne støttede en adresse for den almindelige valgret.⁴⁰

Adresseinstitutionen benyttedes altså også ud fra ønsker om at bevare og det med delvis held. Således blev den styreform, der afløste enevælden, det konstitutionelle monarki, netop udformet med en god del elitisme og konservativ hensyntagen til, at kongen fortsat blev sikret en ikke ubetydelig indflydelse og den almindelige valgret ikke gik for hurtig og for vidt. Til gengæld åbnede allerede stænderforsamlingerne 1835-48 og siden rigsforsamlingen 1848-49 for den mere kontinuerlige stat-folk dialog, der kendetegner et demokrati, som da mange tusinde gav deres besyv med i adresser også om mindre dramatiske spørgsmål som kommunal administration, diæter til de kommende rigsdagsmedlemmer, skolevæsnet etc. De almindelige borgere var for alvor begyndt at blande sig i statens anliggender, og det holdt de aldrig siden op med. Og som noget virkeligt nyt, så evnede og dristede man sig efterhånden til at fremføre egne selvbestemte krav, f.eks. om lighed, uafhængigt af magthavernes dagsorden.

ADRESSER OG FOLKELIGE KONTROVERSER

UNDER DET NYE STYRE 1850-1884

Grundlovens frihedsrettigheder gav straks anledning til bekymring. Således opstod i 1850 en voldsom opstandelse over den nye religionsfrihed, som man frygtede ville "ryste Samfundets Grundpiller" herunder "Ægteskabets Hellighed", idet f.eks. borgerlige vielser ville føre lukt ud i "Kønsforbindelser in puris naturalibus."⁴¹ Opstandelsen resulterede i, at folketinget modtog knap 25.000 underskrifter, og i adressen hed det, at "[vi] kunne altsaa umuligen finde os i, at en Lov udkommer, som tilsteder en ubegrænset Troesfrihed eller Frihed til aldeles ingen Tro at have, som tilsteder Afskaffelse af religiøse Skikke, der i et Aartusinde have været hellige og dyrebare for vore Forældre og os". En modadresse formåede kun at indsamle 1.058 signaturer.⁴²

Anført af biskopper, provster og præster demonstrerede kirkens mere konservative tilhængere igen deres styrke, da de i 1868 slog alle andre af banen med underskrifter af 800 gejstlige og hele 80.000 lægfolk, Danmarkshistoriens hidtil største kollektive meningstilkendegivelse, i protest mod en ny valgmenighedslov, som man frygtede ville føre til sekter og ødelæggelse af kirken. Som eksempel på de stærke følelser, sagen vakte, kan nævnes, at præsten i Tanderup ved Assens på adressen fra sit sogn havde tilføjet: "Hele Tanderup Sogneraad saavel som alle dets øvrige Familiefædre, Enker og andre Kvinder med egen Husstand har, paa

40 Neergaard: *Under Junigrundloven*, s. 402-05.

41 Neergaard: *Under Junigrundloven*, s. 636.

42 Cf. Jørgen Würtz Sørensen: "Vilkaarlig voldsomhed. Mormonfølgelser i Danmark i 1850'erne", *Historie. Jyske Samlinger*, Ny Række 17 (1), 1987, s. 54-71, 58.

enkelte faa nær, underskrevet omstaaende Adresse med et dybtbevæget og ængstelig bekymret Sind”.⁴³

En anden adresse, der vakte stor opmærksomhed, blev overrakt kongen i april 1851 og var indsamlet på initiativ af den året før stiftede Grundejerforening; en konservativ organisation, som skulle ”virke til en retfærdig og human Udvikling af Statslivet i Almindelighed og Ejendomsforholdene i Særdeleshed”. Formanden, Blixen-Finecke, kunne i forbindelse med overrækkelsen henvise til, at den var blevet underskrevet af over 14.000 ”deriblandt saaledes Kommunalbestyrelser, Borgerrepræsentanter, Laug og ansete Mænd fra 37 Købstæder saavel som Sogneforstanderskaber, Godsejere, Gaardmænd og Husmænd, saavel Selvejere som Fæstere fra over 370 Sogne.” Historikeren Hans Jensen, hvorfra ovenstående gengivelse stammer, er forbavset over adressens mange underskrifter, og mener at den rummer intet mindre end ”Kærnen til et dansk Højre.”⁴⁴

I løbet af 1850’erne blev der gennemført reformer til afløsning af fæstegodset på statens ejendomme, men tilbage stod spørgsmålet om det private fæstegods. Forslag til en modereret tvangslov blev fremsat i 1855, men blev imødegået af en ”voldsom” protestadresse til regeringen fremsendt af en gruppe godsejere, hvad der fik digteren og politikeren Carl Ploug til at omtale de klagende godsejere som ”uafhængige Klintekonger, Smørfjerdingsfyrster og Knaldpiskeriddere.”⁴⁵ I årene derefter aftog fæstespørgsmålet, som tabel 1 afspejler, da de gode konjunkturer gjorde det muligt for fæstebønderne at købe deres egne gårde.

Kongen og Ørstedregeringens forsøg på at skabe en helstatsforfatning i 1852-54 med deraf følgende indskrænkningen af junigrundloven resulterede i en større mistillidsadresse (Jylland 17.000 underskrifter, Fyn 7.000, Falster 2.500; en modadresse samlede kun 200 underskrifter).⁴⁶ Problemerne omkring helstaten voksede i slutningen af 1850’erne, og utilfredsheden med det danske styre fra blandt andet den slesvigske stænderforsamling førte til en adresse fra dansk side i 1860 med omkring 50.000 underskrifter i protest mod det tysksindede flertals nægtelse af fællesforfatningens gyldighed. Året efter tog Orla Lehmann og Carl Ploug initiativ til en adresse, der proklamerede ”Kongeriget og Slesvigs konstitutionelle Forening til et udeleligt og uafhængigt Rige [...], som vi ere villige til at hævde [...] ved alle de Midler, som staa til vor Raadighed [...], og at vi ere rede til ethvert Offer.” Adressen indbragte hele 71.000 underskrifter og havde den ikke

43 R.P. Rasmussen: *Vilhelm Rothe*, Kbh. 1906: s. 91; Fred. Nørgaard & Hans Jensen (red.): *Vestres Historie i Danmark gennem hundrede Aar*, Odense: Kulturhistorisk Forlag 1937, s. 274-275.

44 Hans Jensen: *Dansk Jordpolitik 1757-1919*. Anden Del: *Fæstevæsenets Afvikling og Jordlovgivningen i Perioden 1810-1919*, København: Nordisk Forlag 1945, s. 283-285.

45 Jensen: *Dansk*, s. 324.

46 Anette Warring: *Historie, magt og identitet. Grundlovsfejringer gennem 150 år*, Århus: Aarhus Universitetsforlag 2004, s. 25-26.

ubetydelige effekt at være med til at skærpe forholdet mellem dansk og tysk i Slesvig.⁴⁷

Men efter dette udslag af national begejstring vidner en række adresser i kølvandet på den for Danmark så ulykkelige 1864-krig om en omsiggribende krigstræthed. Af de i alt 23.154 underskrifter på tilsammen ti adresser om forsvarsvæsnet og det slesvigske spørgsmål i årene 1864-70 kan kun én enkelt adresse, hvor 3.805 underskrivere i 1864 erklærede sig mod en våbenhvile, tilskrives en slags opofrende nationalfølelse. En modadresse samlede tilsvarende 3.306 underskrifter direkte imod en genoptagelse af krigen, ligesom knap 5.000 bornholmere i to adresser 1864-65 mente, at deres fremtidige krigsindsats bedst udøvedes ved at blive hjemme og forsvare Bornholm. I 1866 og 1869 forlangte omkring 2.500 danskere betaling for udgifter i forbindelse med deres således ikke rent idealistiske 1864-indsats, og i to adresser i 1869 og 1870 foreslog lidt over 7.500 underskrivere besparelse og reduktion af forsvarsudgifterne. Mere af "alle de Midler" og "ethvert Offer", som den nationalliberale adresse havde talt om før 1864, skulle de færreste danskere åbenbart nyde noget af; måske de stadig ihukom Dybbøl som 'slagtebænk' mere end som symbol på national heroisme,⁴⁸ og tværtimod støttede knap 12.000 danskere nogle år senere, i 1875, en helt ny tanke om et internationalt voldgiftssystem til fuldstændig afløsning af krig.

Tidens økonomiske modernisering gav også anledning til adressebevægelser. Allerede i 1840 havde et forslag "angaaende Brændeviinsbrændens Frigivelse paa Landet" bragt over 1.500 jyder herunder protesterende købstadsbrændeviinsbrændere til at underskrive flere adresser om sagen;⁴⁹ og i 1849 havde forarbejdet til grundloven mobiliseret 4.562 underskrifter mod udsigten til den generelle liberalisering af næringslivet, der ville fratage lavene deres hævdevundne kontrol med samme. I et sidste desperat forsøg før næringsfrihedslovens vedtagelse i 1857 afleveredes omkring 15.000 underskrifter mod denne, mens en modadresse for næringsfrihed kunne nøjes med cirka 2.500 underskrifter, da den politiske vind alligevel blæste deres vej.⁵⁰ Ejendomsbesiddere og diverse næringsdrivende blandede sig også løbende i afgørelser om told, skatter og afgifter, der kunne have konsekvenser for dem selv, ligesom et meget håndgribeligt udtryk for moderniseringen, grundlæggelsen af et jernbanenet i Danmark, gav anledning til diverse krav og anmodninger fra borgere, der mente at jernbanen burde anlægges netop, eller netop ikke, her eller der.

47 Cf. Neergaard: *Under Junigrundloven*, II, 1, 1916, s. 407; 444-447; jf. også Niels Thomsen:

"Opinion og udenrigspolitik – belyst ved et oprør fra midten i 1861", i *Nær og fjern. Studier tilegnet professor Sven Henningsen*. København: Politiske Studier 1980, s. 372-381.

48 Tom Buk-Swienty: *Slagtebænk Dybbøl*, København: Gyldendal 2008.

49 *Viborg Stændertidende* 1840.

50 Georg Nørregaard: *Arbejdsforhold indenfor dansk Haandværk og Industri 1857-1899*, København: Gyldendalske Boghandel 1943, s. 61 ff.; Henry Bruun: *Den faglige Arbejderbevægelse i Danmark indtil Aar 1900. Første del til ca. 1880*, København: Nordisk Forlag 1938, s. 77 ff.

Men, som det videre fremgår af tabel 1, så indtog et nyt socialøkonomisk spørgsmål dagsordenen i 1870'erne, nemlig arbejdersagen. Den udvikling skyldes den netop opdagede arbejderbevægelse, der et halvt år efter Slaget på Fælleden i maj 1872 på et indendørs møde med 2.000 deltagere vedtog den såkaldte socialistadresse til folketinget. Adressen blev formodentlig omdelt på selve mødet; skemaet kunne imidlertid også afhentes de følgende dage i Helliggejststræde, så man kunne "lade dem cirkulere på Værkstæderne". Underskriftsindsamlingen varede godt og vel en måned, og der indkom ca. 350 lister med 4.643 navne, erhverv og postadresser. Heraf fremgår det, at det overvejende var yngre håndværkere og faglærte arbejdere, dvs. dem som var i gang med at etablere familie, der støttede op om socialisterne.⁵¹

Flere arbejderadresser fulgte, men bevægelsen var endnu i sin vorden, og i 1870'erne og 1880'erne var det, stadig if. tabel 1, andre og større sager, der optog befolkningen. Den vigtigste, der siden kendes som forfatningskampen, begyndte på sin vis allerede i 1865, da det lykkedes Venstrepolitikere, at indsamle impoerende 60.000 underskrifter i protest mod planer om at indskrænke junigrundlovens (nogenlunde) almindelige valgret til fordel for kongen og økonomisk privilegeredes større indflydelse, hvilket uagtet den store adresse blev en realitet med grundlovsrevisionen i 1866.⁵² I 1877 tog konflikten mellem Højre og Venstre, der først på det tidspunkt begyndte at ligne egentlige partier, en dramatisk drejning, da Højres stålsatte regeringsleder, J.B.S. Estrup, benyttede en mulighed i grundloven (§ 25) til at skære gennem uoverensstemmelser mellem det Venstredominerede folketing og det Højredominerede landsting. Estrup hjemsendte ganske enkelt begge ting og udstedte derefter en provisorisk finanslov hen over hovedet på rigsdagen.⁵³

Dette skridt var ingenlunde upopulært i befolkningen, der i en af tidens helt store adresser med 70.000 underskrifter tværtimod bakkede op om Estrup og hans regerings fremfærd.⁵⁴ Igen en understregning af, at danskerne heller ikke i 1800-tallet var et enigt folk, men også af at denne tid ikke blot, som det nogle gange fremstilles, indeholder gennembruddet for om man vil 'progressive' strømninger som liberalisme og socialisme men tillige for den folkelige konservatisme, der jo også er en del af den moderne politiske kultur.⁵⁵ Det understreges kun yder-

51 Kristian Hvidt og Hanne Rasmussen: "Socialistadressen i november 1872", *Arbejderhistorie* 3, 1995, s. 22-32.

52 N. Neergaard: *Under Junigrundloven*, II, 2, 1916, s. 1619.

53 Troels Fink: *Estruptidens politiske historie 1875-1894*, bd. 1, Odense: Odense Universitetsforlag 1986: s. 130-147.

54 Alfred Bindslev: *Konservatismens historie i Danmark. Fra 1848 til 1936*, bd. 1, Odense: Kulturhistorisk Forlag 1936, s. 332.

55 Vores påstand om at man i historieskrivningen har negligeret 1800-tallets konservatisme som folkelig bevægelse skal forstås sådan, at mens mange nok beskriver Højre og det konservative som parti og vælgerfænomen, så er der en tendens til at forbeholde udtryk som folkelig, social bevægelse, græsørdder etc. til liberale, bondebevægelse og socialister. Jf.

ligere af den adresse til støtte for Højreregeringens projekt om at befæste København, modsat Venstres forestilling om et slags folkeforsvar, der i 1883 satte endnu en rekord med 106.000 underskrifter. En aldeles folkelig adresse, hvorom Engelstoft og Wendt har skrevet, at "Nationale og religiøse Følelser smeltede sammen i denne Bevægelse, der fik en ikke ringe Magt i Landet og dannede den idéprægede Baggrund for Højres Kamp".⁵⁶

ADRESSEBEVÆGELSER OG DEMOKRATISERING I DYBDEN 1885-1899

I 1885 eskalerede forfatningskampen, da Estrup udstedte sin anden provisoriske finanslov, og denne gang udløste det en uset omfattende protestbølge, der ligesom i 1840'erne fuldkommen ændrede situationen med hensyn til danskeres politiske engagement. Hvor demonstrationsdeltagelsen på gadeplan i perioden 1865-84 havde svinget omkring et årligt gennemsnit på 20.000 'mandedeltagelser', så nærmest eksploderede den nu til hen ved 390.000 i 1885 og 330.000 i 1886 for derefter at falde til stadig anseelige 220.000 i 1887;⁵⁷ og i den anden ende af de politiske deltagelsesformer, folketingsvalg, slog valgdeltagelsen i 1887 alle rekorder for først at blive overgået et stykke ind i 1900-tallet.⁵⁸ Ved nærmere øjesyn resulterede den store protestbølge 1885-87 i det hele taget i en sådan forvandling af den folkelige deltagelses omfang, organisering og kontinuitet, at vi tillader os at mene, at danskerne reelt først herfra begyndte at deltage i politik som folk.⁵⁹ Et område, hvor dette afspejler sig med stor tydelighed, er netop brugen af adresser som henvendelsesform til politikerne.

I første omgang bød den turbulente tid omkring 1885 dog ikke på de store adresser, sikkert fordi befolkningen og politikerne var mere optaget af gadedemonstrationer og politiske møder. Men i efteråret 1887 indløb så en adresse med rekordmæssige 150.000 underskrifter. Adressen vendt mod prostitution i det offentlige rum var organiseret af Indre Mission, og det var forbeholdt mænd over 18 år at skrive under. Herefter tog en gruppe kvinder initiativ til en adresse, der indbragte 115.000 underskrifter mod prostitution og uretfærdigheden i, at kun den ene part nemlig kvinderne blev straffet.⁶⁰ I 1888 indleverede Dansk Kvinde-

f.eks. nyere brede fremstillinger som Rerup: *Tiden 1864-1914*, s. 103-125, 170-174, 341-343 og Hvidt: *Det folkelige gennembrud*, s. 94-97, 222-228; samt den ældre Roar Skovmand: *Folkestyrets Fødsel 1830-1870*. Danmarks Historie bd. 11, København: Politikens Forlag 1964, hvor tendensen er endnu tydeligere.

56 Engelstoft og Wendt: *Danmarks politiske*, s. 250; jf. endvidere Annette Østergaard Schultz: "Fæstningsbyggere. Et strejftog gennem provisorietidens Danmark", *Fortid og Nutid*, 1994, s. 244-272.

57 Karpantschof: *Gaden og parlamentet*.

58 Jf. Jørgen Elklit: *Fra åben til hemmelig afstemning*, Århus: Politica 1988, der dog ikke forbinder valgdeltagelsen i 1887 med nogen protestaktivitet.

59 En påstand der er udførligt begrundet i Karpantschof: *Gaden og parlamentet*.

60 Hilda Rømer Christensen: *Mellem backfische og pæne piger*, København: Museum Tusulanums Forlag 1995, s. 46-48.

samfund en adresse med 20.076 underskrifter til støtte for kommunal kvindevalgret. Valgretsadressen er et godt eksempel på, hvordan civile grupper på den tid for længst havde lært at benytte kollektive aktioner ud fra bevidste taktiske og strategiske overvejelser. Som en af adressens initiativtagere selv forklarede, så handlede det om:

[...] at Kvinderne afholder saa mange og store offentlige Møder som muligt, for derigennem at danne en offentlig Mening, og dernæst, at der indgives saa mange Adresser i Rigsdagen som muligt: thi bliver Kvinderne ved at bombardere Rigsdagen med Adresser, kan det maaske dog have den Virkning, at Rigsdagsmændene faar Øjet op for, at der virkelig er Alvor i Kvindernes Fordring om kommunal og politisk Valgret.⁶¹

Også i 1888 indsamlede Socialdemokratiet ca. 70.000 underskrifter hovedsageligt i byerne til fordel for det billige kunstmør (margarine),⁶² ligesom partiet samme år stod bag en adresse med 53.000 underskrifter, der krævede statslig aldersforsørgelse og vederlagsfri lægebehandling, medicin og hospitalsophold.⁶³ Videre mobiliserede en debat om hundeafgift i 1888 tilsammen mere end 80.000 underskrifter på to modsatrettede adresser blandt henholdsvis dyreværnstilhængere og deres opponenter. Kvindesagen engagerede fortsat, og i 1891 afleverede Kvindelig Fremskridtsforening den af 25.000 underskrevne 'madadresse' med ønske om et kommunalt finansieret madsted for fattige børn i København.⁶⁴ Det var også kvinder, der, i samarbejde med den danske afholdsbevægelse, i 1894 formåede at indsamle 102.000 kvindelige underskrifter med krav om, at det skulle være kommunalbestyrelser eller skattebetalende borgere, der lokalt afgjorde reglerne for salg og udskænkning af spiritus.⁶⁵

Hele denne række af nogle af det 19. århundredes største adresser overgås imidlertid suverænt af fredssagen, der i to omgange i 1890'erne indsamlede tilsammen mere end en halv million underskrifter. En bemærkelsesværdig men for tiden også sigende bedrift, som fortjener nærmere omtale.

Antimilitaristiske idéer om dansk neutralitet og internationale voldgiftsløsninger havde længe floreret i dele af Venstre med Viggo Hørup som kendt eksempel. Først med stiftelsen af Foreningen til Danmarks Neutralisering i 1882 (fra 1885 Dansk Fredsforening) antog det karakter af egentlig fredsbevægelse, og fra

61 *Hvad vi vil*, 1890: s. 54. Se også Agnete Birger Madsen: "Kvindekamp og kollektive aktioner omkring århundredeskiftet", i Flemming Mikkelsen (red.): *Protest og oprør. Kollektive aktioner i Danmark 1700-1885*, Århus: Modtryk 1986.

62 Vagn Dybdahl: *De nye klasser 1870-1913, Danmarks historie*, bd. 12, København: Politikens Forlag 1971, s. 183-85.

63 C.E. Jensen og F.J. Borgbjerg: *Socialdemokratiets Aarhundrede*, bd. 2, København: A. Christensens Forlag 1904, s. 468.

64 Madsen: *Kvindekamp*, s. 177.

65 Frode Markersen (red.): *Afholdsbevægelsen i Danmark*, København: H. I. Nielsen 1939.

omkring 1890 er der klar fremgang i medlemstallet, der snart når 10.000; mange gange flere end samtidens mere kendte kvindebevægelse kunne præstere. I 1893 kunne fredsföreningen så aflevere sin første kæmpeadresse med 234.118 underskrifter svarende til 12,7 pct. af den mandlige og 8,9 pct. af den kvindelige befolkning, og 26 pct. af vælgerskaren.⁶⁶

En sådan bedrift har forudsat et væld af ressourcer i form af et udviklet organisatorisk apparat, politiske allierede, sociale netværk, medier samt høj motivation, og alt det rådede fredsbevægelsen da også over. Idéen til den store 1893-adresse kom fra det transnationale netværk, som den danske fredsförening fra sin start var integreret i, idet det drejede sig om en fælles verdensfredsadresse udsprunget af den internationale fredskonference i Bern 1892. Herhjemme videreførtes idéen, da fredsföreningens hovedbestyrelse rettede en indtrængende opfordring til 'ethvert frisindet blad', dvs. aviser, om at aftrykke adressen og meddele navne på folk, som ombar den: "Opfordringen blev efterkommet af en lang række blade, hvorimod nogle højreblade direkte opfordrede til ikke at underskrive. Herudover sendtes eksemplarer af adressen til højskoler, demokratiske foreninger og talrige enkeltpersoner". At Dansk Fredsföreningens aktivister overlappede med andre fremstormende bevægelser som socialisterne og kvindebevægelsen, lettede yderligere adressens udbredelse; og endelig kunne store dele af Venstre, ved siden af idealistiske grunde, benytte fredssagen til partitaktisk mobilisering mod Højre regeringens forsvarspolitik. Hvorom alting er, så resulterede alt dette i et forbavsende folkeligt engagement, der må have berørt nærværd ethvert socialt miljø landet over. Et engagement der gentog sig på nogenlunde samme måde, da den danske fredsbevægelse i 1899 slog sin egen rekord med nye 286.296 underskrifter.⁶⁷

Efter hermed at have fulgt adresseinstitutionen til tærsklen af det 20. århundrede, vil vi foreløbigt blot konkludere, at denne folkelige protest- og deltagelsesform efterhånden havde medvirket til at engagere store dele af befolkningen i offentlig, politisk debat og dermed uddybe dialogen mellem stat og folk. Døren til 1900-tallets politiske kultur, som vi kender den, var åbnet.

ADRESSER OG DEMOKRATI I DANMARK – EN KONKLUSION

Vores formål med at undersøge 1800-tallets adresser var at udnytte dem som kilde til kortlægning af danskernes holdninger og deltagelse i politik og videre derfra at diskutere forholdet mellem adresseinstitutionen og demokrati i Danmark.

Hvad angår befolkningens holdninger og deltagelse mener vi, at adresseundersøgelsens kvantitative tilgang bidrager med et nyttigt overblik over helhedsmønstre og tendenser over lange tidsrum. Vi kan nu nøje følge udviklingen med

66 Kurt Risskov Sørensen: *Fredssagen i Danmark 1882-1914*, Odense: Odense Universitetsforlag 1981, s. 29, 32, 40-41.

67 Sørensen: *Fredssagen*, s. 60-61.

hensyn til hvilke emner, der optog forskellige folkelige grupper, hvornår og med hvilken tilslutning, og kan dermed udtale os med større sikkerhed om hvilke standpunkter og skillelinjer, der prægede danskerne til forskellige tider.

Mere substantielt, så bekræfter undersøgelsen på mange punkter historikernes hidtidige vurderinger. F.eks. at en fri forfatning, frihedsrettigheder og landboreformer stod øverst på den offentlige dagsorden frem mod regimeskiftet 1848-49. Men også at mange danskere på samme tid i relativt stort omfang bakkede op om kongemagten og endog erklærede deres modvilje mod den almindelige valgret, og hvordan danskerne gennem hele 1800-tallet i det hele taget konkurrerede og stredes om nærmest alt fra almindelige politiske spørgsmål, over reformer der påvirkede diverse gruppers interesser til selve principperne for regeringsførelsen.

Selvom intet af dette i sig selv er nogen nyhed, så synes adresseundersøgelsen på nogle punkter at kunne fungere som korrektiv. Vi mener f.eks., at den enorme opbakning til Estrups konservative regering i 1870'erne og 1880'erne, og dermed eksistensen af en *folkelig bevægelse fra højre* midt i den såkaldte moderne genembrudstid, som undersøgelsen dokumenterer, sidenhen er gået noget i glemmebogen til fordel for en betoning af den samtidige 'demokratiske' eller 'progressive' opposition af Venstre og socialistbevægelsen som udtryk for befolkningen og danskerne. Eller tilsvarende at datidens vældige engagement i blandt andet fredsbevægelsen fortjener større plads i fremstillinger af det 19. århundredes historie.

Men måske mest interessant er det, som adresseundersøgelsen fortæller os om selve demokratiets tilblivelse og udvikling. Den moderne petition, eller adresse, opstod i 1830'erne i et samfund, hvor hele den sociale og politiske magtstruktur var under fundamental forandring og nye folkelige aktionsformer vandt frem. Adressens forløber, den ældre suppliktradition, var tilpasset et standssamfund med klart opdelte befolkningsgrupper under en enevældig styreform. Disse århundreder gamle samfundsstrukturer kom for alvor under pres og afvikledes gradvist i løbet af det 19. århundrede. Det åbnede op for et nyt aktionsrepertoire, hvortil hører adressen, der kom til at spille en vigtig rolle med hensyn til håndtering af modstridende interesser i civilsamfundet og mellem befolkning og stat.

I takt med at adressetraditionen greb om sig, medvirkede den til det, vi kan kalde demokratisering i bredden og dybden. I *bredden* på den måde, at stadig flere befolkningslag blev inddraget i politik. Som vores undersøgelse viser, så sker der i den henseende en særdeles markant (og førhen ikke så dokumenteret) ændring som direkte følge af den eskalerede forfatningskamp i 1885, hvorefter antallet af underskrifter på adresser springer til et niveau, der til fulde ligner den *effektive* folkelige deltagelse i politik, som hører til et moderne, velfungerende demokrati. Demokratisering i *dybden* på den måde, at adressen fremmede almindelige menneskers evne til selv at rejse og fremføre krav overfor statsmagten, hvilket videre

etablerede en kanal for kontinuerlig dialog mellem landets befolkning og de politiske beslutningstagere.

Adresserne påvirkede i det hele taget den demokratiske, politiske kultur i brede forstand. Adresseinstitutionen nød således både godt af og understøttede opbygningen af politiske organisationer herunder ikke mindst partier, en politisk presse og en rig foreningsdannelse; og for at nå ud til mange mennesker og skabe opbakning til deres sag på tværs af sociale og geografiske skel lærte de politisk engagerede danskere i den forbindelse at trække på en bred vifte af formelle og uformelle organiseringer og netværkssamarbejder. Det var med til at skabe og udbrede nye idéer og forestillinger om politik og ikke mindst nye politiske fællesskaber og kollektive identiteter. Med den intensiverede dialog med rigsdagen, som adressen var udtryk for, kom disse forestillinger og identiteter i stigende grad til at dreje sig om politik på et centralt og landsdækkende plan, eller om man vil: en *parlamentarisering* og *nationalisering* af hele det politiske liv, der således først flere årtier efter grundloven af 1849 begyndte at ligne, det vi kender i dag.

RENÉ KARPANTSCHOF

PH.D. (SOCIOLOGI) OG CAND.MAG. (HISTORIE)

EKSTERN LEKTOR

SOCIOLOGISK INSTITUT

KØBENHAVNS UNIVERSITET

FLEMMING MIKKELSEN

DR. SCIENT.POL. OG CAND.MAG. (HISTORIE OG STATSKUNDSKAB).

SENIORFORSKER

CENTER FOR UNGDOMSFORSKNING

AALBORG UNIVERSITET

SOCIOLOGISK INSTITUT

KØBENHAVNS UNIVERSITET

ABSTRACT

"Petitioner, adresser og demokrati i Danmark 1835-1899" undersøger danskerne brug af adressen, dvs. underskriftindsamlinger, i det 19. århundrede. Det gør den på grundlag af en databaseregistrering af 218 større adresser, hvor civile grupper har henvendt sig til rigsdagen, kongen og andre politiske institutioner med deres kollektive krav og holdning til diverse samfundsspørgsmål. Undersøgelsens ene formål er den rent eksplorative at kortlægge hvilke emner, der har optaget danskerne, hvornår og med hvilken tilslutning. Det andet formål er at belyse samspillet mellem folkelige meningstilkendegivelser og statslige myndigheder i den afgørende periode, hvor det danske demokrati tog sin tidlige form. Som et hovedresultat afviser undersøgelsen enhver forestilling om et enigt og forenet

dansk folk, idet 1800-tallets danskere øjensynligt stredes om utallige grundlæggende spørgsmål herunder om demokrati, krig og nationens forsvar. Men undersøgelsen viser også, hvordan adressen som aktionsform bidrog til at udbygge og konsolidere demokratiet i bredden og i dybden. I *bredden* ved at mobilisere befolkningen til den effektive deltagelse i politik, der hører til et moderne demokrati, og i *dybden* ved at etablere en kanal for dialog mellem befolkning og stat, der bidrog til at smidigøre den demokratiske styreform.

“PETITIONS AND DEMOCRACY IN DENMARK 1835-1899”

“Petitions and democracy in Denmark 1835-1899” examines the use of petitions by the Danish population in the 19th century. It does so on the basis of a database recording of 218 major petitions where civic groups have turned to political institutions, such as parliament and the king, with their collective claims and opinions towards various societal issues. One purpose of the study is a pure exploratory mapping of: what issues has preoccupied the Danes, when and with what amount of support. A second purpose is to investigate the interaction between popular collective claim-making and state authorities in the crucial period of early Danish democratization. As one of the key findings, the study invalidates any imagination of a united, uniform population, as the 19th century Danes apparently disputed and struggled on numerous issues including fundamental questions of democracy and war. Yet the study also shows how the petition-institution helped to develop and consolidate democracy *in breadth* and *in depth*. In breadth by mobilizing the population to the effective political participation, that belongs to a modern democracy, and in depth by establishing a channel for dialogue between people and state, which contributed to smoothen democratic governance.